

PƏRVİZ ZARE ŞAHMƏRƏSİNİN “QARABAĞNAMƏ” ƏSƏRİ HAQQINDA

*Namiq Musalı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xəzər Universiteti Tarix və arxeologiya departamentinin müəllimi*

Tehran şəhərinə son elmi ezaçıyyətimiz zamanı tariximiz üçün əhəmiyyətli olan bir sıra mənbələri və araşdırma əsərlərini əldə etdik. Bu əsərlər arasında İran tarixçisi Pərviz Zare Şahmərəsinin Qarabağ tarixi ilə bağlı monoqrafiyası xüsusi aktuallıq kəsb edir. “Qarabağname: əz ədvar-e köhən tə doure-ye moaser” (“Qarabağname: qədim zamanlardan müasir dövrə qədər”) adını daşıyan və 626 səhifə həcmində olan monoqrafiya hicri-şəmsi təqvimini ilə 1389-cu (miladi 2010-2011) ildə Tehranin “Şirazə” nəşriyyatında 500 tirajla farsca nəşr edilmişdir. Kitab öz sözdən, yeddi fasıldən, nəticədən, əlavələrdən və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Əsərin müəllifi İranda Qarabağ və ümumiyyətlə Azərbaycan tarixi ilə bağlı görkəmli mütəxəssislərdən biridir.

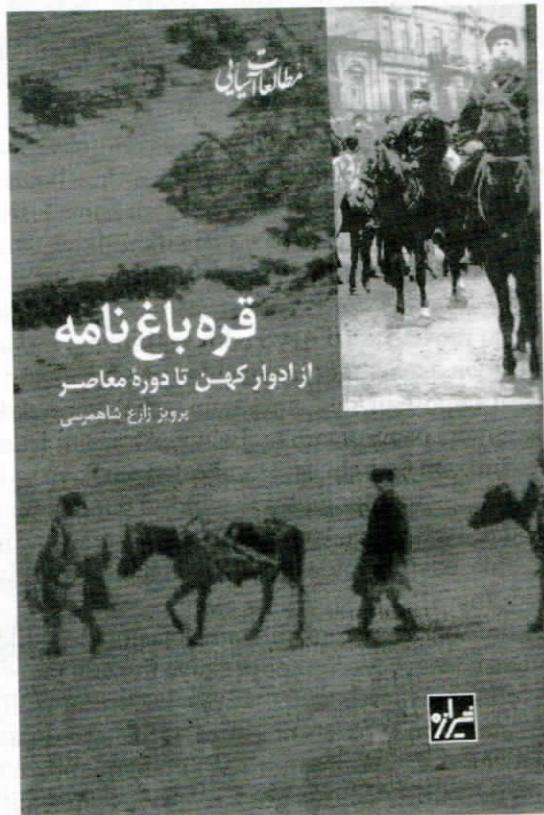
P.Z.Şahmərəsi “Ön söz”də Qarabağın tarixi əhəmiyyətinə və bu əsəri qələmə almasının səbəblərinə toxunur. O, rəsmən Azərbaycan Respublikasına məxsus olan Dağlıq Qarabağın və ona bitişik bölgələrin erməni işğalı altında olduğunu xüsusi vurgulayır. Müəllif Qarabağ tarixi ilə bağlı araşdırmalara hələ 1990-ci illərin əvvəllərində başlamışdır. Həmin vaxt SSRİ-nin dağılması nəticəsində yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin İranda tanıdılması və tədqiqi zərurəti yaranmışdı. Məsələyə bu prizmadan yanaşan müəllif, İran sərhədləri yaxınlığında baş verən Qarabağ konfliktini diqqətdə saxlayaraq, Qarabağın ümumi tarixini tədqiq etmək fikrinə düşmüşdür. Qarabağa dair ilk kitabını hələ hicri-şəmsi 1376 / miladi 1997-98-ci ildə İran Xarici İşlər Nazirliyinin xətti ilə nəşr etdirən tarixçi sonralar da bu sahədə tədqiqatlarına davam edir, daim yeni materiallar toplayır və beləliklə, onun ilk kitabının çapından 13 il sonra haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafiya işq üzü görür.

Monoqrafiyanın altı paraqrafdan ibarət I fəsl “Qarabağda insanın, mədəniyyətin və hökumətin peydə olmasına” adını daşıyır. Bu fəsildə əsasən Qarabağın islamiyyət-

dən öncəki tarixi dəyərləndirilmişdir (səh. 1-57).

Fəslin ilk paraqrafi Qarabağın coğrafiyasına və təbiəti nə həsr edilmişdir. P.Z.Şahmərəsi “Qarabağ” adının XIV-XV əsrlərdə ortaya çıxdığını iddia edən bəzi erməni alımlarının fikirləri ilə razılışdır. Onun tədqiqatından bəlli olur ki, hələ XII əsrən etibarən bəzi erməni mənbələri bu vilayəti “Qarabağ” adlandırmaya başlamışlar. Tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir ki, əgər “Qarabağ” ifadəsi vilayət adı olaraq artıq XII əsrə erməni mənbələrinə keçmişdirə, deməli, bu ad müsəlman türk camaatının arasında bundan çox əvvəllər şifahi şəkildə populyarlıq qazanmışdır (səh. 1-12).

I fəslin 2-ci paraqrafi “Qarabağın arxeologiyası” adlanır. Lakin bu fəsildə təkcə arxeologiya deyil, ümumiyyətlə Qarabağın qədim tarixinin böyük bir hissəsi şərh edilmişdir. Müəllif Qarabağı bəşəriyyət tarixinin ən qədim ocaqlarından biri hesab edir və buranın bir milyon illik tarixi keçmişə malik olduğunu bildirir.

P.Z.Şahmərəsi bir sıra İran alımlarının fikirlərinin əksinə olaraq, hələ qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycanda və cümlədən də Qarabağda türk tayfalarının məskunlaşdığını irəli sürür. Məsələn, o, m. ö. VII əsrə Cənubi Qafqaza gəlmiş sakaları (sakları) türk mənşəli tayfa hesab edir,

onların əsas mərkəzinin bugünkü Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşdiyini göstərir və Qarabağın da onların hökmü altında olduğunu ifadə edir. Söyügedən paraqrafda yenə erməni alımları ilə polemikaya girən tədqiqatçı Artsax sözünün ilk variantlarına hələ Urartu mənbələrində rast gəlindiyini yazaraq, bu coğrafi adın ermənicə ola biləcəyini güman etmir. Onun fikrincə, Artsax sözü ya qədim İran dillərində “qərb tərəf” mənasındadır, ya da türk mənşəli tayfa olan sakaların adı ilə bağlıdır (səh. 12-24).

Fəslin 3-cü paraqrafında Bərdə şəhərinin qədim və erkən orta əsrlər tarixinə nəzər salılmışdır. Tarixçinin ilkin mənbələrdən gətirdiyi iqtibaslar Bərdənin tarixən Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu göstərir (səh. 24-32).

4-cü paraqrafda Albaniya (Qafqaz Albaniyası) dövlətindən söz açılmışdır. Müəllif haqlı olaraq, Qarabağın qədim dövrlərdən Azərbaycan dövlətlərinin (Albaniyanın, qismən də Atropatenanın) daxilində yer aldığıనı qeyd edir (səh. 33-47).

5-ci paraqraf “İslamdan öncə Qafqazın dini vəziyyəti” mövzusuna həsr edilmişdir. Qafqaz Albaniyasının VII əsərə qədərki dini vəziyyətini şəhər edən İran tarixçisi islamiyyətin Qafqaza gəlmişdən sonra erməni kilsə xadimlərinin alban kilsəsinə qarşı yürüdükləri hiyləgər siyaseti ifşa edir və bu siyaset nəticəsində alban xalqının müsəlmanlaşmış hissəsinin qriqoryanlaşmasına və erməniləşməyə başladığını vurğulayır: “Ermənilər yaranmış vəziyyətdən Qarabağı dini cəhatdən özlərinə tabe etmək üçün yararlanmağa səy göstərirdilər. Erməni diplomatiyası çalışırkı ki, Bizans və İslam xilafəti arasında müharibədə ərəblərin tərəfini tutsun. Onların qəsdi bu idki, Albaniyanı Bizansla dostluqda ittiham etsinlər... və xilafətin köməyi ilə bu ölkənin kilsəsinə özlərindən asılı vəziyyətə salsınlar. Onlar axırdı alban kilsəsini erməni kilsəsinə tabe etməyə müvəffəq oldular və bu zamandan etibarən Dağlıq Qarabağın aborigen əhalisinin (Qarabağ albanlarının – N.M.) əvvəlcə qriqoryanlaşması, daha sonra isə erməniləşməsi prosesi başladı” (səh. 47-50). Müəllifin bu mövqeyi Azərbaycan tarixsüaslığında mərhum akademik Z.M.Bünyadov tərəfindən irəli sürülmüş konsepsiya ilə uyğunluq təşkil etməkdədir.

İlk fəslin son paraqrafı “Girdman dövləti” adlanır. Burada Mehranilər sülaləsinin tarixi, Cavanşirin həyat və fəaliyyəti geniş şəkildə işqalandırılır, həmçinin Qarabağın Albaniyanın siyasi və mədəni həyatındaki rolü ön plana çəkilir. Müəllif bu paraqrafda da erməni din xadimlərinin Albaniyaya qarşı məkrili planlarından və riyakar oyunlarından bəhs edir (səh. 50-57).

Monoqrafiyanın II fəqli üçün “**Qarabağ islam dövründə**” başlığı seçilmişdir. VII-XV əsrlərdə Qarabağda baş vermiş proseslər haqqında burada ətraflı məlumat alırıq. Fəsil daxilində dörd paraqrafa yer verilmişdir (səh. 59-92).

Bu fəslin ilk paraqrafı “İslamın Qarabağga varid olması” probleminə ayrılmışdır. Həmin paraqrafda Qarabağın xilafət tərkibindəki vəziyyəti nəzərdən keçirilir. Müəllif bildirir ki, bu mərhələdə Qarabağ əhalisinin çox hissəsi müsəlmanlığı qəbul etsə də, Dağlıq Qarabağdakı albanlar xristian inancında qalmaqdə davam etdirər və mənşəcə erməni olmayan bu insanlar, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tədricən qriqoryanlaşdırılır və erməniləşdirilər. Tarixçinin xürrəmilər hərəkatı haqqında məlumatı da diqqəti çəkir: “Azərbaycanlı qəhrəman Babək Xürrəmdinin Abbasilər hökuməti əley-

hinə qiyamı xalq etirazının ən bariz örnəklərindən biridir” (səh. 59-64).

İl fəslin 2-ci paraqrafı “Abbasilərdən sonrakı müstəqil hökumətlər” adlandırılmışdır. Paraqrafda Qarabağın tarixi IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş feodal dövlətlərinin – Sacilərin, Salarilərin, Rəvvadilərin, Şəddadilərin və Şirvanşahların tarixi ilə bağlı məsələlərlə paralel şəkildə şərh edilir (səh. 64-74).

“Moğol yürüşü” adını daşıyan növbəti paraqrafın əvvəlində Azərbaycandakı, o cümlədən Qarabağdakı Səlcuq idarəciliyi və Səlcuqlar dövründə bu bölgədəki etnik proseslər öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı vətənimizdə və onun tərkib hissəsi olan Qarabağda türklerin qədim zamanlardan etibarən məskunlaşdığını və yaşadığını, Səlcuqların gəlmişdən xeyli əvvəl burada türk dilinin rəvac tapdığını etiraf edir. Amma buna baxmayaraq, o, türk dilinin XI əsrə qədər bu regionda digər qədim yerli dillərlə yanaşı mövcudluğunu və türkənin ölkəmizin hakim dilinə çevriləməsinin Səlcuqların gəlişi ilə əlaqədar olduğunu irəli sürür.

Bu paraqrafda 1240-ci ilin sonunda monqol-tatarların Qarabağdakı Laçın qalasına hücumu və bu qaladaki qanlı qırğından sonra xalq arasında oranın “Qanlı qaya” adlanmasının haqqında verilmiş məlumat nazərimizi cəlb etdi. Çünkü bu qala ilə əlaqədar XIII əsrə türkçə “Qanlı qaya” adının ortaya çıxmazı həmin ərazi də yaşıyanların Azərbaycan türkləri olduğunu göstərir (səh. 74-80).

Fəslin son paraqrafı “Qarabağ Elxanilə zamanında” sərlövhəsinə malik olmasına baxmayaraq, burada regionun Elxanilərdən sonrakı, Cəlairilərin, Qaraqoyunluların və Aղqoyunluların hakimiyətləri dövründəki tarixi haqqında da məlumat verilmişdir.

XIV yüzilliyyin sonlarında Qarabağ gələn məşhur fateh Əmir Teymur buranı çox bəyənir. Əski qaynaqlara istinad edən araşdırmaçı yazar ki, “Qarabağın suyu və havası Teymurun xoşuna gəldiyindən, o, fərman verdi ki, istirahət etməsi üçün Qarabağın ürək oxşayan çəmənlərində çadır qurulsunlar... Teymur Qarabağın havasına və səfasına çox meyilli idi”. XV əsrin hadisələri ilə əlaqədar olaraq, əsərdə qaramanlı tayfasının Qarabağın siyasi həyatındakı roluna diqqət yetirilir (səh. 80-92).

“**Bəylərbəyiliklər əsri, yarımmüstəqil hakimiyət**” adlanan üçüncü fəsil Qarabağın Səfəvilər və Nadir şah Əfşar dövründəki tarixinə həsr edilmişdir və dörd paraqrafa bölünmüştür (səh. 93-144). Müəllif Qarabağ bəylərbəyilərini mərkəzdən asılı olan yarımmüstəqil hakimlər kimi təsvir etməkdədir

İlk paraqraf mündəricatda “Səfəvilər dövlətinin zührə” adı ilə verilsə də, mətnə “Qarabağ Səfəvilər zamanında” başlığı altında təqdim olunmuşdur. Tədqiqatçı Qarabağın Səfəvilər üçün son dərəcə əhəmiyyət kəsb edən bir bölgə olduğunu vurğulayır və bu bölgənin Səfəvi tərəfdarlarının six məskunlaşlığı yerlərdən biri olduğuna diqqət çəkir. O yazar ki, Səfəvilər zamanında Qarabağın türk elatlarından 15 minlik qoşun səfərbər olunurdu və bu elatlar Səfəvi xanədanına son dərəcə sədaqətlə olmaları ilə fərqlənirdilər (səh. 93-98).

Fəslin 2-ci paraqrafı “Ziyadoğlu Qacar xanədanının hakimiyəti” məsələsinə həsr edilmişdir. Tarixçi, Şahverdi sultan Ziyadoğlunun həyatı və onun davamçıları haqqında geniş məlumat verir. Müəllif Səfəvilər dövründə Qarabağda ən çox inkişaf edən iqtisadi sahələrin maldarlıq, ipəkçi-

lik və xalçaçılıq olduğunu göstərir (səh. 98-124).

Növbəti paraqraf “Qarabağ erməniləri və Rusyanın təməhkarlığı” adlandırılmalıdır. Burada XVIII əsrin ilk rübündə ermənilərin Qarabağ üzərində hakimiyətə yiylənmək, tarixi Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək məqsədi ilə Rusiyadan kömək umması və əçərimin bu bölgədəki işğalçılıq siyaseti şərh edilmişdir. Araşdırmaçı Qarabağdakı alban mənşəli xristianların erməniləşməsinin bu dövrdə artıq başa çatdığını düşünür və onları ermənilər kimi təqdim edir (səh. 124-134).

Fəslin son paraqrafi “Qarabağ və Nadir şah” adını daşıyır. Müəllif, Nadir şahın Ziyadogluların nüfuzunu sarsıtmaq üçün xristian məliklərinə xüsusi hüquqlar verməsini təqnid edir və Qarabağda sonralar baş qaldırmış fitnə-fəsadın təməllərinin möhz o zaman atıldığını bildirir (səh. 134-144).

Əsərin IV fəsli altı paraqrafdan ibarət olub, “**Xanlıqlar dövrü, müstəqil hakimiyət**” adını daşıyır. Bu fəsildə Qarabağ xanlığının tarixi və onun Rusiya tərəfindən işğalı haqqında məlumat verilmişdir (səh. 145-241).

Fəslin ilk paraqrafi Pənahlı xan Cavanşirə həsr edilmişdir. Müəllif onun Qarabağ və ümumiyyətlə Azərbaycan tarixində son dərəcə müsbət rol oynadığını qeyd etmişdir. Bu paraqrafda diqqətimizi cəlb edən bir məqam P.Z.Şahmərəsinin Qarabağ tarixində bəhs edən erməni təriixçilərinin əsərlərini təqnid atəşinə tutmasıdır: “Erməni mənbələri, bir qayda olaraq, çox dəlaşıqdırlar, naqisidirlər və əfsanələrlə doludurlar” (səh. 145-162).

IV fəslin 2-ci paraqrafi Pənahlı xanın oğlu İbrahim Xəlil xandan bəhs edir. Burada İbrahim xanın Qarabağ xanlığının hərbi-siyasi mövqeyini gücləndirmək yönündə görüdüy tədbirlərdən ətraflı surətdə söz açılmışdır. Müəllif rəsmi sənədlərə istinad edərək, Rusyanın regionda nüfuzunun artmasından, erməni və gürçülərin hərbi-siyasi planlarından ehtiyatlanan İbrahim xanın Osmanlı dövlətinin Çıldır valisi Süleyman paşa ilə mütəmadi əlaqə saxladığı və qardaş Türkiyədən kömək umduğunu bildirir. Ermənilərin məkrili siyasetini ifşa edən iranlı tədqiqatçı yazar ki, “Qarabağ məlikləri Şuşa qalasını yox etmək üçün istənilən dövlətlə əməkdaşlıq etməyə hazır idilər” (səh. 162-174).

3-cü paraqrafda “Ağa Məhəmməd xan Qacarın Qarabağ həmlələri” mövzusundan söz açılmışdır. Farsdilli mənbələrdən və sənədlərdən istifadə olunaraq, mövzu haqqında geniş faktiki materiallar təqdim olunmuşdur. Molla Pənah Vaqifdən bəhs edən tarixçi onu “Füzulidən sonra Azərbaycanın dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi ən böyük şair” kimi səciyyələndirmişdir (səh. 174-199).

4-cü paraqraf “İranla Rusiya arasında müharibənin başlanması” adlanır. Müəllif Qarabağ xanlığının Rus – İran müharibəsi (1804-1813) zamanı mövqeyini, İbrahim Xəlil xanın ələcəsizlik üzündən Kürkçay müqaviləsinə (1805) imza atdığını, lakin daha sonra peşman olaraq, Abbas Mirzə Qacarla bərabər Rusiyaya qarşı savaşmaq qərarına gəldiyini və bu üzdən ermənilərin təhrikli ilə ruslar tərəfindən öldürülüyüünü bildirir (səh. 199-213).

5-ci paraqraf “Mehdiqulu xan Cavanşir” adlanmasına baxmayaraq, orada adı çəkilən xanın fəaliyyətindən daha çox İbrahim Xəlil xanın Qarabağ tarixindəki rolu, Rus – İran müharibəsinin gedisi və Qarabağda aparılan hərbi əməliyyatlar, sülh danışıqları və Gülüstan sülh müqaviləsi (1813) haqqında məlumatlarla rastlaşıraq (səh. 214-228).

6-cı paraqraf “Qarabağ Gülüstan müqaviləsindən sonra” adlanır. Tədqiqatçı işgaldən sonra rus hakim dairələrinin Qarabağda ermənilərə himayəçilik, müsəlmanlara isə zülm etdiklərini önlən plana çıxarır. Biz bu paraqrafin sonunda müəllif tərəfindən irəli sürülen belə bir fikirlə razılışmırıq ki, “Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində Arazdan şimalda İранa məxsus bütün ərazilər Rusiya dövlətinə birləşdirildi”. Çünkü müəllifin özünün də etiraf etdiyi kimi, istər Qarabağ xanlığı, istərsə də digər Şimali Azərbaycan xanlıqları rus işgalinə qədər faktiki olaraq müstəqil dövlətlər idilər və onları “İranın məxsus ərazilər” kimi təqdim etmək obyektiv həqiqətdən uzaqdır (səh. 229-241).

“Qarabağ ərəblərin hakimiyəti dövründə” mövzusu V fəsildə şərh edilmişdir. Fəsil beş paraqrafa bölünmüştür. Burada əsasən Türkmençay müqaviləsindən (1828) XX əsrin əvvəllərinədək Qarabağın icimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni hayatı ilə bağlı faktlar və həmin dövrdə yaşamış məşhur qarabağlılar haqqında məlumatlar yer almışdır (səh. 243-297).

“Qarabağın XIX əsrəkə vəziyyəti” adlı ilk paraqrafda Ərəb Rusyasının Qarabağda müsəlmanlara təzyiq və ermənilərə dəstək siyaseti yürüdüyü ifadə edilmişdir. Müəllif rus ordusunun erməni əsilli generalı Madatovun Azərbaycanlılara qarşı zülmələrindən örnəklər vermişdir (səh. 243-254).

2-ci paraqraf “Ermənilərin Qarabağ mühacirəti” adlanır. Müəllif qeyd edir ki, Rusiya Qarabağın etnik tərkibini dəyişməkdən ötrü buraya İrandan və Türkiyədən çoxlu sayda ermənilərin köçürülməsini təşkil etmişdir. O, bu barədə çoxlu rəqəmlər və faktlar təqdim etdikdən sonra belə nəticəyə gəlir: “Qarabağın müsəlman etiqadlı türkəlli elatlarının kütləvi surətdə İran köçməsi, eyni zamanda İran və Osmanlı ermənilərinin Qarabağ mühacirəti nəticəsində bu vilayətin cəmiyyətinin tərkibi ciddi şəkildə dəyişmişdir” (səh. 254-258).

3-cü paraqraf “Qacarlar dövrünün siyaset və hökumətində qarabağlıların rolü” məsələsinə ayrılmışdır. Burada verilmiş zəngin materiallardan aydın olur ki, qarabağlı əsilzadə mühacirlər Qacarlar dövründə İranın icimai-siyasi həyatında xeyli mühüm rol oynamış, nazir, vali, komandan kimi yüksək vəzifələrə irəli çəkilmişlər. Bu proses Pəhləvilər dövründə də davam etmiş və hətta Məhəmməd Rza şah Pəhləvi dövrünün axırında İran ordusunun baş qərargahının rəisi Abbas Qarabağı (1918-2000) olmuşdur. Əsərdə qarabağlı mühacirlərin nəsillərinin indi İranın hansı bölgələrində kompakt yaşadıqları və hansi soyadlarla tənqidinqələri haqqında da maraqlı bilgilər verilmişdir (səh. 259-274).

“Azərbaycanın musiqi və ədəbiyyatında Qarabağın rolü” fəslin 4-cü paraqrafının mövzusunu təşkil etməkdədir. Müəllif yazar ki, təkcə XIX əsrə Şuşada 95 şair və ədib, 22 musiqişunas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 naqqas, 18 memar, 5 astronom və 16 həkim yaşayıb-yaratmışdır. O, Qarabağın, xüsusən də Şuşanın mədəni həyatı, ədəbi məktəbləri, təhsil müəssisələri, şairləri, alimləri, musiqiçiləri və s. haqqında geniş məlumat vermişdir (səh. 274-288).

5-ci paraqrafın tədqiqi predmeti “1905-ci il erməni – müsəlman davası”dır. Burada ermənilərin 1895-ci ildə İngiltərə, Fransa və Rusyanın dəstəyinə arxalanaraq, “Böyük Ermənistən” yaratmaq xəyalı ilə Şərqi Anadoluda müsəlmanlara qarşı qətləm törətdikləri, daha sonra isə bu siyaset-

ti Qafqazda davam etdirdikləri qeyd edilir. Müəllif erməni silahlı dəstələrinin 1905-06-cı illərdə Cənubi Qafqazda, xüsusən də Qarabağda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayət və vəhşiliklərdən geniş surətdə bəhs etmiş və ermənilərin bu əməllərini terrorizm kimi dəyərləndirmişdir. Tarixçi həmcinin I dünya müharibəsi illərində ermənilərin Türkiyənin şərqində (Vanda) və İran Azərbaycanında (Urmiyada) müsəlmanlara qarşı qırğınlardan və zülmərindən söz açır (səh. 288-297).

Dörd paraqrafdan ibarət VI fəsil “**Qarabağ 1917-ci il Rusiya inqilabından sonra**” adını daşıyır (səh. 299-344). Qəribədir ki, fəslin ilk paraqrafi (“İngiltərinin Qarabağda oynadığı rol”) 1918-ci ilin oktyabr ayındaki hadisələrin təsviri ilə başlayır. 1917-1918-ci illərdə Qarabağda baş vermiş proseslər əsas etibarilə müəllifin diqqətindən kənarda qalmış, o, hətta Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə əlaqədar məsələlərin də üstündən sükutla keçmişdir. Hiss olunur ki, əsərin bu hissəsində natamamlıq və ya boşluq mövcuddur. Sanki sözügedən fəslin əvvəlindən bir paraqraf kəsilib götürülmüş və hadisələrin şərh olunmasında ki ardıcılıq və ahəngdarlıq pozulmuşdur.

Bu fəslin nəşr variantında əksini tapmış 1-ci paraqrafda Qarabağın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkib hissəsi olduğu vurgulanmış, ermənilərin Qarabağda separatçılıq cəhdərinin qarşısının Azərbaycan hökumətinin bölgə üzrə valisi Xosrov bəy Sultanov və onun qardaşı Sultan bəy Sultanov tərəfindən qətiyyətlə alındığı göstərilmiş və beynəlxalq müstəvidə Qarabağ məsələsinin doğurduğu əks-səda şərh edilmişdir (səh. 299-324).

Fəslin 2-ci paraqrafi “Qarabağda bolşevik hökumətinin bərqərar olması” məsələsinə ayrılmışdır. Burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, bolşevik işğalı və bununla əlaqədar olaraq Qarabağdakı vəziyyət izah edilir (səh. 324-330).

3-cü paraqraf “DQMVi-nin təsis edilməsi” adlanır. Paraqrafda Moskvanın və erməni siyasetçilərinin təşəbbüsü ilə DQMVi-in yaradılmasına gedən yol və 1923-cü ildə bu qurumun elan olunması sənədlərin köməyi ilə nəzərdən keçirilir. Müəllif sovet hakimiyətinin ilk illərində Moskva rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı haqsızlıq etdiyini və tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verildiyini göstərir: “Azərbaycanın qədim vilayətləri olan Göyçə və Zəngəzur vilayətləri qoparılaraq, Ermənistana ilhaq edildi. Bunun nəticəsində Ermənistana İranla həmsərhəd oldu. Ümumiyyətə, sovet hökuməti dövründə Azərbaycan məmləkətinin təxminən 28 min kv. km. ərazisi alınaraq, qonşu cümmüyyətlərə birləşdirildi. O cümlədən, Dərbənd vilayəti Dağıstanı verildi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il tarixli 754 sayılı fərmanına uyğun olaraq, A.Mikoyanın rəhbərliyi altında 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı Ermənistandan çıxarıldı” (səh. 330-341).

“Muxtariyyət halının icadından sonra Qarabağın vəziyyəti” başlıqlı 4-cü paraqrafda çox qıscaya şəkildə DQMVi-in tarixinə nəzər salınmış, ermənilərin zaman-zaman bu vilayəti Ermənistana birləşdirmək tələbi ilə çıxış etdikləri qeyd olunmuşdur (səh. 341-344).

VII fəsil “**Böhran, münaqişə və müharibə**” adlanır (səh. 345-352). On səkkiz paraqrafdan ibarət bu fəsil ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən baş qaldırılmış Qarabağ konfliktinə həsr edilmişdir. Burada “Qorbaçovun ərməğanı” (səh. 345-356), “Sumqayıt ssenarisi” (səh. 356-

364), “Moskvanın reaksiyası” (səh. 365-373), “Döyüşlərin başlanması” (səh. 373-388), “Bakı 1990-cı ilin yanvarında” (səh. 389-397), “Jeleznovodsk qərardadı” (səh. 397-408), “Xocalı faciəsi” (səh. 408-424), “Şuşanın süqutu” (səh. 424-429), “Laçının işğali və Naxçıvanın blokadası” (səh. 430-437), “Azərbaycanın hücumunun başlanması” (səh. 437-459), “Təhlükəsizlik Şurasının 822-ci qətnaməsi” (səh. 459-468), “Ağdamın süqutu” (səh. 468-475), “Təhlükəsizlik Şurasının 853-cü qətnaməsi” (səh. 475-483), “Təhlükəsizlik Şurasının 874-cü qətnaməsi” (səh. 483-489), “Təhlükəsizlik Şurasının 884-cü qətnaməsi” (səh. 498-495), “Azərbaycanın böyük həmləsi” (səh. 495-501), “Axırıncı atəşkəs anlaşması” (səh. 502-511), “Sülh danışçıları və onun perspektivləri” (səh. 511-532) kimi paraqraflar mövcuddur. Müəllif ermənilərin iddiaları əsasında Qarabağ konfliktinin ortaya çıxmışından, hərbi əməliyyatların gedisindən, erməni silahlı birləşmələrinin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı vəhşiliklərdən, sülh danışçılarının vəziyyətdən, münaqişənin həlli yollarından, böyük dövlətlərin məsələ ilə bağlı yürütüdükləri siyasetdən və s. geniş surətdə bəhs etmişdir. Tədqiqatçı Qarabağ münaqişəsində ümumən Azərbaycanı haqlı və zərərçəkən, Ermənistəni isə işgalçı və təcavüzkar tərəf kimi göstərsə də, İran dövlətinin rəsmi mövqeyində çıxış edərək, respublikamızın müstəqillik illərində yürütüdüyü qərbyönümlü xarici siyaset kursunu tənqid atəşinə tutur, Azərbaycanın ayrı-ayrı siyasetçilərinə və siyasi qüvvələrinə qarşı bəzi ittihamlar səsləndirir.

Əsərin “Nəticə” hissəsində əsas etibarilə Qarabağ münaqişəsi nəticəsində yaranmış vəziyyət nəzərdən keçirilir və dəyərləndirilir (səh. 533-538).

Kitabın “Əlavələr” hissəsində əsas etibarilə Qarabağın XX əsrəkəni demoqrafik, etnik və sosial-iqtisadi vəziyyətinə dair cədvəllər, xəritələr (səh. 539-546), Qarabağın tarixinə dair müxtəlif şəkillər, o cümlədən Xocalıda ermənilər tərəfindən öldürülmüş azərbaycanlı uşaqların fotosəkli yer almışdır (səh. 572-582).

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı zəngindir. Müəllif araşdırılmalar zamanı 500-a qədər tarixi, coğrafi və ədəbi mənbədən, elmi əsərdən, və məqalədən istifadə etmişdir. O, Qarabağın tarixinə dair antik qaynaqları, ərəb və fars məxəzlərini, klassik azərbaycanlı və erməni müəlliflərin əsərlərini, avropalı səyyahların və diplomatların xatirələrini, müxtəlif rəsmi sənədləri tədqiq etmiş, eyni zamanda çağdaş tədqiqatçıların, o cümlədən də Azərbaycan alımlarının əsərlərindən faydalanmışdır (səh. 547-571).

Əsərin sonunda şəxs adları, yer adları, elat, tayfa, sülələ, soy və məzhib adları üzrə geniş indekslərə yer verilmişdir (səh. 583-626).

Monoqrafiyanı mütaliə etdikcə, Qarabağın tarix boyunca istər coğrafi, istərsə də iqtisadi, siyasi və mədəni anlamda Azərbaycana aid olduğu bariz şəkildə göz özündə canlanır. Bəzi ziddiyyətlə və nöqsanlı məqamlarına baxmayaqaraq, həm mövzunun aktuallığı və kitabın zəngin faktiki materiallara malik olması səbəbindən, həm də ümumiyyətlə tariximizin və Qarabağ konfliktinin qonşu ölkənin elm xadiminin nəzərində necə göründüğünü izləmək baxımından P.Z.Şahmərəsinin “Qarabağnamə” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə və nəşr edilməsinin faydalı olacaqı qənaətindəyik.